

palopalema 'o e ivi faka'ātomí. Kuo tau tufaki atu ha nāunau toni 'e 70 tupu 'oku kau ai e me'akai, vai, sipi kafu, mohenga, nāunau haisini, vala mo e penisini. Kuo foaki ta'etotongi 'e hotau kau tāutaha kei talavou honau taimí ke kumi he 'Initanetí, ngaahi mitia fakasōsialé mo e founa fakaeonopooni kehe 'o e fetu'utakí, 'a e kāingalotu 'oku kei puliá. 'Oku 'oatu e tokoni hotau kāingalotú 'i ha ngaahi motopaiki 'a e Siasí ki he ngaahi feitu'u 'oku faingata'a ke a'u ki ai ha kaá. 'Oku fakahoko 'i ha ngaahi siteiki mo ha ngaahi uooti lahi 'i Tokiō, Nakoia mo 'Osaka 'a hono fakatahataha'i e nāunau ki he haisini mo e ma'á. Kuo a'u 'eni ki ha houa tokoni 'e 40,000 tupu kuo foaki 'e ha kau ngāue'ofa 'e toko 4,000 tupu. 'E kei hokohoko atu pē 'etau tokoni 'i Siapaní mo e ngaahi feitu'u kehe 'oku faingata'a'ia.

Si'oku kāinga, 'oku ou fakamālō atu 'i ho'omou tuí mo e mateaki'i 'o e ongoongoleleí, pea pehē ki he 'ofa mo e tokanga kuo mou fefakaha'a'i'aki pea pehē ki ho'omou faifatongia 'i homou ngaahi uōtí mo e koló, siteiki mo e vahefonuá. Fakamālō atu foki ki ho'omou totongi kakato ho'omou vahehongofulú mo e ngaahi foakí pea mo ho'omou tokoni 'ofa ki he sino'i pa'anga kehe 'a e Siasí.

'I he'ene a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u 2010, na'e fe'unga mo ha kau faifekau 'e toko 52,225 ne ngāue 'i ha misiona 'e 340 he funga 'o e māmaní. Ko e ngāue fakafai'ekau ko e toto mo'ui ia 'o e pule'angá. Tuku ke u fokotu'u atu mu'a 'o kapau te ke lava, pea ke fakakaukau ke fai ha tokoni ki he Pa'anga Faifekau Fakalūkufua 'a e Siasí.

'E kāinga 'ofeina, 'oku tau hanga-naki loto vēveveke atu ke fanongo ki he ngaahi pōpoaki 'e fai mai he 'ahó ni mo 'apongipongi kiate kitautolú. Kuo feinga e kau leá, ke ma'u ha tokoni mo ha tataki fakalangi 'i hono teuteu 'enau pōpoakí. 'Oku ou lotua ke fakafonu kitautolu 'e he Laumālie 'o e 'Eikí pea ke langaki hake mo ue'i fakalaumālie kitautolu 'i he'etau fakafanongo mo akó. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

Fai 'e 'Eletā L. Tom Perry

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e Sāpaté mo e Sākalamēnití

'Ofa ke fakafonu 'aki e 'ofā ho fāmīlī 'i ho'ofa'apa'apa'i e Sāpaté 'i he 'ahó kotoa pea mo a'usia hono ngaahi tāpuaki fakalaumālie 'i he uiké kotoa.

Si'oku kāinga, kuo tau omi he pongipongi ni he funga māmaní ke fanongo ki he le'o 'o e palōfitá. 'Oku ou fakamo'oni ko e le'o ne tau toki fanongo ki ai ko e le'o ia 'o e palōfita mo'ui 'a e 'Otuá 'i he māmaní he kuongá ni, ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoni. Kuo faitāpuekina kitautolu 'e he'ene ngaahi akonakí mo 'ene sīpingá!

'Oku tau ma'u faingamālie kotoa he ta'ú ni ke ako 'a e ngaahi lea 'a e kau palōfita he Fuakava Fo'ou 'i he Lautohi faka-Sāpaté. Neongo ko e Fuakava Motu'á ko e ako ia ki he kau palōfita mo ha fa'ahinga kakai, ka 'oku tukutaha e tokanga 'a e Fuakava Fo'ou 'i he mo'ui mo e ivi tākiekina 'o e Tangata pē 'e taha 'i he mo'ui mate-lié na'e tangata'i fonua 'e ua 'i langi pea mo māmaní—ko hotau Fakamo'ui mo e Huhu'i ko Sīsū Kalaisí.

'Oku fonu 'a e māmaní he 'ahó ni he ngaahi tokāteline 'a e tangatá 'a ia 'oku ngalo ngofua pea mole 'a e tui ki he ngaahi fakamatala mahu'inga kotoa 'o e mo'ui mo e ngāue 'a e Fakamo'ui—'a e Fuakava Fo'ou. Ko e tohi toputapú ni ko e uho ia 'o 'etau hisitōlia fakafolofolá, 'o hangē pē ko

e totonu ke hoko tonu 'a e Fakamo'ui ko e uho 'o 'etau mo'ui. Kuo pau ke tau fakatukupaa'i kitautolu ke ako mo mata'ikoloa'aki ia!

'Oku 'i ai ha ngaahi 'ilo mahu'inga 'aupito 'e lava ke ma'u 'i he'etau ako 'a e Fuakava Fo'ou. 'Oku ou sai'ia ma'u pē hono lau 'a e ngaahi fakamatala 'a Paulá 'i he'ene fefononga'aki holo mo fokotu'u 'a e Siasí, tautefito ki he'ene ngaahi akonaki kia Tīmoté. 'Oku tau lau 'i he vahe fā 'o e ngaahi tohi 'a Paula kia Tīmoté: "Ke ke fekau 'a e ngaahi me'á ni mo ako 'aki. . . . Ka ke 'i he kakai tuí ko e faka'ilonga, 'i he lea, mo e 'ulungāanga, mo e 'ofa, mo e faianga, mo e tui, mo e mā'oni'oni."¹ 'Oku ou fakakaukau 'oku 'ikai ha toe founa lelei ange ke kamata ai pe hokohoko atu 'etau hoko ko ha faka'ilonga 'i he kakai tuí ka ko 'etau tauhi totonu ko ia 'a e 'aho Sāpaté.

Na'e kamata pē mei hono Fakatupu 'o e māmaní, 'a hono fakamavahe'i 'a e 'aho 'e taha mei he toengá. "Pea na'e tāpuaki 'e he 'Otuá 'a hono fitu 'o e 'ahó, mo ne fakatapu'i ia."² Na'a mo e 'Otuá, na'á Ne mālōlō foki mei he'ene ngāue 'i he 'aho ko 'eni, pea 'okú Ne 'amanaki 'e fai 'e He'ene fānaú 'a e

me'a tatau. Na'á Ne 'oange 'a e fekaú ki he fānau 'a 'Isilelí:

“Manatu ki he Sāpaté ke tauhi ke mā'oni'oni.

“Ko e 'aho 'e ono ke ke ngāue ai, 'o fai ai ho'o ngāue kotoa pē:

“Ka ko hono fitu 'o e 'ahó ko e Sāpaté ia 'o e ['Eiki] ko ho 'Otuá. . . .

“ . . . Ko ia na'e tāpuaki'i ai 'e [he 'Eiki] 'a e 'aho Sāpaté 'o ne fakatapu'i ia.”³

Kuo pau ke kau ma'u pē 'a e mōihuú 'i hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté. Hili e ha'u 'a 'Ātama mo 'Ivi ki he mo'ui fakamatelié na'e fekau'i kinaua ke “hū ki he 'Eiki ko hona 'Otuá, pea . . . 'oatu 'a e veloaki 'o 'enau ngaahi tākanga monumani ikí [ko] ha feilaulau ki he 'Eiki . . . ko hono tatau 'eni 'o e feilaulau 'o e 'Alo pē Taha na'e Fakatupu 'o e Tamái.”⁴ Na'e fakamanatu ki he hako 'o 'Ātamá 'e he feilaulau 'aki 'o e monumanú 'e 'i ai e 'aho 'e feilaulau'i ai 'e he Lami 'a e 'Otuá, ko Sīsū Kalaisi, 'Ene mo'uí ma'atautolu.

Na'e folofola 'aki 'e he Fakamo'uí 'a e feilaulau ko iá 'i he kotoa 'o 'Ene mo'uí.⁵ Ne fakahoko 'Ene ngaahi folofolá 'i he efiāfi kimu'a pea tutuki Iá. Na'á ne fakatahataha'i mai 'Ene kau ākongá ki he loki 'i 'olungá, ke mavahe mei he ngaahi me'a fakahoha'a 'o e māmaní. Na'á Ne fakahoko ai 'a e sākalamēniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eiki.

“Pea 'i he'enau kaí na'e to'o 'e Sīsū 'a e maá, 'o ne fakafeta'i mo tofitofi, pea 'atu ki he kau ākongá, 'o ne pehē, “To'o 'o kai, ko 'eni 'a hoku sinó.

“Peá ne to'o 'a e ipu inú, 'o fakafeta'i, pea 'atu kiate kinautolu, mo ne pehē, Mou inu ai kotoa pē;

“He ko hoku toto 'eni 'o e fuakava fo'ou, 'a ia 'oku lilingi ke fakamole-mole ai 'a e angahala 'a e tokolahi.”⁶

Talu mei ai, mo e hoko 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'uí ko e feilaulau ma'ongo'onga mo faka'osí. 'I he taimi na'á Ne hā ai 'i he konitinēniti 'o 'Ameliká hili 'Ene Toetu'ú, na'á Ne foaki Hono lakanga fakataula'eiki ki He'ene kau ākongá mo fakafē'iloaki ange 'a e sākalamēniti 'i He'ene pehē:

“Pea ke fai 'eni ma'u ai pē, . . . 'o hangē ko 'eku pakipaki 'a e ma'á mo tāpuaki'i iá, mo 'oatu kiate kimoutolú.

“ . . . Pea 'e hoko ia ko e fakamo'oni ki he Tamái 'oku mou manatu ma'u au pē kiate au. Pea kapau 'oku mou manatu ma'u ai pē kiate au te mou ma'u 'a hoku Laumālié ke ne 'iate kimoutolu.”⁷

'Oku fakafo he neongo e kuonga fakapo'uli 'o e hē mei he mo'oni, ka na'e kei hokohoko atu pē hono fakahoko 'o e founga mōihū he 'aho Sāpaté mo fai e sākalamēniti 'i ha ngaahi tūkunga kehekehe.

'I he taimi na'e toe fakafoki mai ai 'a e ongoongoleléi, na'e hā mai kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'a Pita, Sēmisi mo Sione, 'a e kau 'Apose-tolo 'e toko tolu na'a nau fuofua ma'u 'a e sākalamēniti mei he Fakamo'uí. Pea fakatatau mo 'enau fakahinohinó, ne toe fakafoki ange kiate kinaua 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki na'e fie ma'u ke fakahoko 'aki 'a e sākalamēniti ki he kāingalotu 'o e Siasí.⁸

Na'e foaki 'e he Fakamo'uí 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ko iá ki He'ene kau palōfitá mo e kau

'aposetoló, pea meiate kinautolu kiate kinautolu pea 'oku kei hokohoko atu ia 'i he māmaní he 'ahó ni. 'Oku fakafē'unga'i 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki kei talavou 'i he māmaní kinautolu ke nau ma'u e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'aki hono tauhi fakamātoato 'o e ngaahi fekaú mo mo'ui 'aki 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'o e ongoongoleléi. 'I hono tauhi 'e he kau talavou ko 'eni 'a e nima mo e loto 'oku ma'a fakalaumālié, 'oku nau teuteu, tāpuaki'i e sākalamēniti 'i he founga 'a e Fakamo'uí—ko ha founga na'e fakamatala'i 'aki 'a e me'a na'á Ne fai he ta'u 'e 2,000 tupu he kuo hili.

Ko e ma'u ko ia 'o e sākalamēniti ko e 'elito ia 'o 'etau tauhi 'o e 'aho Sāpaté. 'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'oku fekau'i mai ai kinautolu kotoa 'e he 'Eiki:

“Pea ko e me'a ke tauhi ai koe ke ma'a ange mei māmaní, ke ke 'alu ki he fale 'o e lotú pea 'ohake ho'o ngaahi ouau topupapú 'i hoku 'aho tapú;

tau vala taau. Mahalo ‘e fakakaukau hotau to‘u tupú ko e lea motu‘a ko ia ko e “vala lelei taha ki he Sāpaté” kuo ‘osi hono taimí ‘o‘ona. Ka ‘oku tau ‘ilo ko e taimi pē kuo holoki ai e vala Sāpaté ki he vala ngaholó, ‘e holo ai pē mo hotau ‘ulungāangá mo e tō‘onga mo‘uí. Ko hono mo‘oní he ‘ikai fie ma‘u ke tui vala Sāpate ai pē ‘etau fānaú kae ‘oua ke tō ‘a e la‘aá. Neongo ia, ko e vala ‘oku tau pou pou‘i ke nau tuí mo e ngaahi ‘ekitivití ‘oku tau palaní, ‘oku tau tokoní‘i ai kinautolu ke nau teuteu ki he sākalamēnití pea fiefia ‘i hono ngaahi tāpuakí ‘i he ‘ahó kotoa.

Ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e pehē ke ‘ohake ‘etau ngaahi ouau toputapú ki he ‘Eikí? ‘Oku tau ‘ilo ‘oku tau fai kotoa pē ha ngaahi fehālaaki. ‘Oku takitaha fie ma‘u ke vete mo lí‘aki ‘etau ngaahi angahalá mo e ngaahi fehālākí ki he Tamai Hēvaní mo e ní‘ihi kehe kuo tau fakamamahi‘í. ‘Oku ‘omai ‘e he Sāpaté ha faingamālie mahu‘inga kiate kinautolu ke ‘ohake ‘a e ngaahi me‘á ni—‘etau ngaahi ouau toputapú—ki he ‘Eikí. Na‘á Ne pehē, “Ka ke manatu‘i ke fai ho‘o ngaahi foakí pea mo ho‘o ngaahi ouau toputapú ki he Fungani Mā‘olungá, ‘i he ‘aho ko ‘eni ‘a ia ko e ‘aho ‘o e ‘Eikí, ‘o vete ho‘o ngaahi angahalá ki ho kāingá pea ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí.”¹¹

Na‘e fokotu‘u mai ‘e ‘Eletā Melivini J. Pálati, [“‘Oku mau fie ma‘u ‘a e Kāingalotu kotoa ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ke omi ki he tēpile sākalamēnití he ko e feitu‘u ia ke te vakavakai‘i ai kitá, sivirusi‘i ai kitá, feitu‘u ia te tau ako ai ke fakatonutonu hotau halá mo fakatonutonu ‘etau mo‘uí, ke tau feinga ke fenāpasi ‘etau mo‘uí mo e ngaahi akonaki ‘a e Siasí pea mo hotau ngaahi tokouá mo e tuofāfiné.”¹²

‘I he ‘etau ma‘u ‘a e sākalamēnití ‘i he mo‘uí tāú, ‘oku tau fakamo‘oni ai ‘oku tau loto fiamālie ke to‘o kiate kinautolu ‘a e huafa ‘o e Fakamo‘uí mo tauhi ‘Ene ngaahi fekau‘i pea manatu ma‘u ai pē kiate Ia koe‘uhí ke ‘iate kinautolu ma‘u ai pē ‘a Hono Laumālié. ‘Oku fakafo‘ou ‘etau fuakava ‘i hotau papitaisó ‘i he fougá ni. Na‘e fakapapu‘i ‘e he ‘Eikí ki He‘ene kau ākongá, “Ko ho‘omou fai ia ma‘u peé

“He ko e mo‘oni ko e ‘aho ‘eni kuo tu‘utu‘uni kiate koe ke ke mālōlō ai mei ho‘o ngaahi ngāué, pea fai ho‘o ngaahi huú ki he Fungani Mā‘olungá. . . .

“Pea ko e ‘aho ko ‘ení, ‘oua na‘á ke fai mo ha toe me‘a kehe.”⁹

‘I he ‘etau fakakaukau ki he sīpinga ‘o e Sāpaté mo e sākalamēnití ‘i he ‘etau mo‘uí, ‘oku hā mai ha me‘a ‘e tolu ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí meiate kinautolu: ‘uluakí, ke tauhi kinautolu ke ta‘e-ha-mele mei he māmaní; uá, ke ‘alu ki he fale ‘o e lotú ‘o ‘ohake ai ‘etau ngaahi ouau toputapú; pea

ko hono tolú, ke mālōlō mei he ‘etau ngaahi ngāué.

Ko ha me‘a nāunau‘ia ke hoko ko ha Kalisitiane pea ke mo‘uí hangē ha ākongá mo‘oni ‘a Kalaisí. Na‘á Ne folofola ‘o kau kiate kinautolu ‘o pehē, “‘Oku ‘ikai ‘o māmani ‘a kinautolu, ‘o hangē ‘oku ‘ikai ‘o māmani aú.”¹⁰ Ke tauhi kinautolu ke ta‘e-ha-mele mei he māmaní, ‘okú ne ‘amanaki mai ke tau faka‘ehi‘ehi mei hono fai e ngaahi me‘a fakapisinisi mo fakafiefia ‘o e māmaní ‘a ia ‘oku nau tohoaki‘i ‘etau tokangá he ‘aho Sāpaté.

‘Oku ou tui ‘okú Ne faka‘amu ke

te mou manatu ai ki he houa ko 'eni na'á ku 'iate kimoutolu aí."¹³

Taimi 'e ni'ihī 'oku tau fakakaukau ko e mālōlō mei he'etau ngāuē ko e 'ikai ngāue 'aki pē 'o e ngaahi me'angāuē pe ko hano fokotu'u ha faka'ilonga Tāpuni 'i he matapā 'o e pisinisī. Ka 'i he māmani 'o e 'aho ní, 'oku kau 'i he ngāuē 'a e ngāue faka'aho 'o 'etau mo'uí. 'Oku lava ke 'uhinga 'eni ki he ngaahi 'ekitivitī fakapisinisi 'oku tau fakahoko mei 'apí, ngaahi fe'auhi sipotí, mo e ngaahi me'a kehe 'oku nau ta'ofi ai kিতautolu mei he mōihū 'o e 'aho Sāpaté pea mo e faingamālie ke tokoni ai ki he ni'ihī kehé.

“'Oua te ke va'inga 'aki 'a e ngaahi me'a toputapú,”¹⁴ ko e fakahā ia 'a e Eikí ki he Kāingalotu kimu'á, 'o hangē hano fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e me'a na'á Ne fakahā ki He'ene kau ākongá, “Na'e ngaohi 'a e Sāpaté koe'uhí ko e tangatá ka na'e 'ikai ngaohi 'a e tangatá koe'uhí ko e Sāpaté.”¹⁵

Kāinga, 'oku ikuna 'a e filí 'i he ngaahi 'aho faka'osí ni he taimi 'oku tau fakangaloku ai 'etau tukupā ki he Fakamo'uí, fakalí'elí'aki 'Ene ngaahi akonaki 'i he Fuakava Fo'ou mo e folofola kehé, pea 'ikai ke tau toe muimui kiate Iá. Ngaahi mātu'a, ko e taimi 'eni ke ako'i ai 'etau fānaú ke nau 'i he kakai tuí ko e faka'ilonga 'aki 'enau ō ki he houalotu sākalamēnití. 'I he pongipongi Sāpaté, tokoni'i kinautolu ke nau mālōlō lelei, tui e vala taau, pea mateuteu fakalaumālie ke ma'u 'a e faka'ilonga 'o e sākalamēnití mo ma'u 'a e fakamaama, fakamā'oni'oni'i, mālohi faka'eieiki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Tuku ke fakafonu ho fāmilí 'aki e 'ofá 'i ho' o faka'apa'apa 'i e Sāpaté 'i he 'ahó kotoa pea mo a'usia 'a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie 'i he uiké kotoa. Fakaafe'i ho ngaahi fohá mo ho ngaahi 'ofefinē ke nau “Tu'u hake pea ulo atu,” 'aki hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, pea ke hoko ['enau] māmá ko ha fuka ki he ngaahi pule'angá.”¹⁶

'I he fakalau atu e ta'ú, ne hokohoko atu 'eku fakakaukau lotu ki he ngaahi 'aho Sāpaté 'i he taimi ne u kei talavou mo fatutangata aí. 'Oku ou

kei manatu 'i pē 'a e 'uluaki 'aho ne u tufaki ai e sākalamēnití he'eku hoko ko ha tikoní, pea mo e fanga ki'i ipu sio'ata ne u tufaki ki he kāingalotu 'o e uotí. 'I he ngaahi ta'u si'i kuo hilí ne fakalelei'i ha falelotu 'o e Siasí 'i homau koló. Ne sila'i tāpuni 'a e feitu'u na'e tu'u ai e tu'unga malangá. 'I he taimi na'e toe fakaava aí, na'e toe ma'u hake ha ni'ihī 'o e fanga ki'i ipu sio'ata ko 'eni ne pulia he laui ta'ú. Ne foaki mai 'a e taha ma'aku ko ha suvenia.

Ne u manatu 'i foki ha puha lanu mata ne mau 'ave mo kimaotolu 'i he Kulupu Tautahi 'a Ameliká. Na'e 'i he lotu puhá ha laulau papa mo ha ngaahi kofukofu ipu sākalamēnití, koe'uhí ke tāpuekina ai kimaotolu 'e he melino mo e 'amanaki lelei 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eikí neongo e fakafe-paki mo e fakamamahi 'o e taú.

'I he'eku fakakaukau ki he ngaahi ipu sākalamēnití ko ia 'i he'eku kei talavou, ko e taha 'i he tele'a malumu 'o 'eku kei tamasi'i 'i 'apí, mo e lauafe'i maile hono mama'o 'i he Pasifikí, 'oku ou hounga'ia koe'uhí he na'e lotu fiamālie 'a e Fakamo'ui 'o e māmani ke inu mei he “ipu koná”¹⁷ koe'uhí ko au. Pea koe'uhí na'á Ne fakahoko ia, 'oku ou lea fakataha mo e tangata fa'u Sāmé, “'oku fonu mahuohua 'a 'eku ipú”¹⁸ 'i he ngaahi tāpuaki 'o 'Ene Fakalelei ta'e fakangatangata mo ta'engatá.

'I he'etau kamata 'a e konifele-nisi lahí ni 'i he 'ahó ni kimu'a 'i he

Sāpaté, fakatauange ke tau manatu 'i hotau ngaahi tāpuaki mo e ngaahi faingamālie 'i he'etau 'alu ki he houalotu sākalamēnití 'i he uike takitaha 'i hotau ngaahi uotí mo e ngaahi koló. Tuku mu'a ke tau teuteu mo tataki kitautolu 'i he Sāpaté 'i ha fa'ahinga founa te tau 'ohifo ai 'a e ngaahi tāpuaki ko ia ne tala'ofa mai kiate kিতautolu mo hotau ngaahi fāmilí. 'Oku ou fakamo'oni makehe atu ko e fiefia lahi taha 'oku tau ma'u he mo'ui ní 'oku ma'u ia he muimui ki he Fakamo'uí. Fakatauange ke tau tauhi 'Ene ngaahi fekaú 'aki hono tauhi Hono 'aho toputapú ke mā'oni'oni, ko 'eku lotú ia, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 1 Timote 4:11–12.
2. Sēnesi 2:3.
3. 'Ekesōtosi 20:8–11.
4. Mōse 5:5, 7.
5. Vakai, ki ha sippinga, Ma'ake 10:32–34; Stone 2:19; 10:17; 12:32.
6. Mātiu 26:26–28.
7. 3 Nifai 18:6–7.
8. Vakai, Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:68–69, 72; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 27:12–13.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–10, 13.
10. Stone 17:16.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:12.
12. 'I he Bryant S. Hinckley, *Sermons and Missionary Services of Melvin Joseph Ballard* (1949), 150.
13. Liliu 'a Siosefa Sāmīta, Ma'ake 14:21, 'i he Fakahinohino Ki he Ngaahi Folofolá.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:12.
15. Ma'ake 2:27.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115:5.
17. 3 Nifai 11:11.
18. Saame 23:5.

Kievi, 'Iukuleini

